

жаңа шепті алды, әлем әдебиеті тәжірибесін ұлт әдебиетіне әкеліп еге бастады. Баяндау орнын бейнелеу басты, образ жасау характер арқылы жүзеге асты. Ескінің орнын жаңа басты. Ақсақалдар кенжелеп, жастар ілгеріледі. «Жылымық» кезіндегі жастар әдебиетке мінезбен келді. Жаңа толқын, жас буын қаламгерлер де «Есею жылдары» мемуарына өз талаптарын айтты. Өтпелі кезеңде өмірге келген «Есею жылдары» мемуарлық шығармасының қайта-қайта жөндеу, өңдеу бастан кешуінің тағы бір себебі осындай болатын. Үшіншіден, жазушы тілегінің өзі – шығарманы жөндеу, өңдеу, ұстарту. Демек, әдебиеттің жаңа да, жас буыны тілегі, оқырман қауым талабы жазушы мақсатымен үндесіп, үйлесіп жатса, қаламгер құп алып жөндеу жолында. «Өмір мектебі» мемуарлық шығармасының өңделу, жетілу тәжірибесі осындай» [6,187-188] деп, ғалым шығарманың зертханалық тарихын саралап береді.

Жалпы, С.Мұқанов заман талабын тез аңғарғыш, дәуір өзгерістеріне қырағылықпен үн қосып отыратын, белсенді қаламгер болған. Өмірінің соңғы кезінде бұрынырақ жазған бірқатар шығармаларына қайта оралып, оларды жөндеуден өткізген жазушы әрекетінен өз шығармаларына деген жауапкершіліктің артуы мен көркемдік талап-талғамның күшеюі аңғарылады. Оның елеулі шығармаларының көбі-

ақ дәуір мен жазушы елегінен қабат өтіп, үлкен бағаға ие болған. «Жұмбақ жалау» – «Ботакөз» болып, «Адасқандар» – «Мөлдір махаббат» болып, «Менің мектептерім» – «Өмір мектебі» болып жөнделді, жаңаланды, толықты. «Балуан Шолақ» та, «Сырдария» да бір-бір қараудан өтті. Осының бәрі жазушы еңбегінің салмағын арттырып, оның кітаптарының идеялық-көркемдік қуатын өсіре түсті. Соның ішінде Сәбит Мұқановтың жеткен ең үлкен биігі ретінде бағаланған «Өмір мектебі» трилогиясы еді. Кенеулі жазушының кемелденгендігін танытқан аса айтулы, талантты, тұлғалы бұл туындыда бүтін бір халықтың бүкіл бір дәуірдегі көркем шежіресі бар. Сондықтан да кең тынысты, көп салалы, тарихи, әлеуметтік шығарманың бүгінде бағасы арта түспесе, ешқашан кемімек емес.

1. Ә.Жұмабай Кәдімгі Сәбит Мұқанов // Түркістан, 1999 жылғы 8-14 қазан.

2. С.Мұқанов Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – 1970. – 9 том.

3. С.Мұқанов Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – 1970. – 10 том.

4. С.Мұқанов Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – 1970. – 11 том.

5. Т.Рахымжанов Мұқанов мүсіндемесі. («Өмір мектебі» трилогиясы бойынша) // Қазақ әдебиеті, 20.4.1990.

6. Қ.Ергөбек Жазушы шеберханасы. – Алматы: Жазушы. – 1970. – Алматы: Қазақпарат. – 2002.

*Г. Е. Керімова*

## АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ ГАЗЕТТЕРІНДЕГІ АРАБ СӨЗДЕРІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖАҒЫНАН ИГЕРІЛУІ

Қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштары болып есептелетін «Дала уалаятының газеті» және «Түркістан уалаятының газеттерінде» кездесетін сөздердің көпшілігі араб тілінен енген кірме сөздер болып табылады. Араб тілінің дыбыстық жүйесінің басты ерекшелігі - дауыссыз фонемалардың көптігінде. Сондай-ақ, көмей арқылы дыбыстالاتын, эмфатикалық, тісаралық фонемалардың болуы да араб тіліне тән құбылыс.

Қазақ және араб тілдерінің дыбыстық құрылымы әртүрлі болғандықтан, бір тілдегі дыбыс эквиваленті екінші тілде кездесе бермейді. Сондықтан, қазақ тіліне енген араб сөздері тіліміздің фонетикалық жүйесіне бейім-

деліп, алғашқы бейнесі өзгерістерге ұшырап, тілімізге сіңісіп кеткен. «Әр тілдің өзіне тән заңдары бар. Демек, белгілі бір тілдегі дыбыстың фонемалық қасиеті екінші бір тілде өзгеше түрде кездесуі мүмкін» [1;220].

«Дала уалаятының газеті» және «Түркістан уалаятының газеттерінде» кездесетін араб сөздеріне шолу жасағанда, қазақ тілінің дыбысталу жүйесіне сәйкес келмесе де, аталған газеттерде кейбір сөздерді араб тілінің орфографиясына лайықтап жазуға бағыт ұстанғандық байқалады.

↳ *ба дыбысының п-ға ауысуы*

Қазақ тілінде ұяң б дауыссыз дыбысымен аяқталатын сөздер кездеспейтіндіктен, араб

тілінен енген сөздердің соңында болатын шұғыл, ұяң б дыбысы п-ға ауысады. Мысалы, *عبي* ‘айб сөзі айыб емес айып; *عذاب* ‘азаб-азап; *كذاب* *кәззаб* – *кәззаб*; *ادب* ‘адаб – *әдеп*; *غائب* *гайып* – *гайып*, *بابس* *сабаб* – *себен*, *طلب* *талаб* – *талап*. Егер ерте барса *айып* болады [2; 395]. Сонда бағанағы бастықты байлап, көп *азап* көрсетіп өлтірді [2; 335]. Мұсылмандардың қайсысы болса да тентіреген ұры, қарақшы, *кәззәп*», - деп айтады [3; 99]. ... мұнан соң шаршағандай болып үстелге басымды қойып еңкейіп кетіппін, мұнан кейін *гайыптан* біреу келіп мені көтеріп алып барып алла тағаланың дидарының алдына қойды [3; 27]. Әлгі қыздардың сұлулығына қызығып, алуға *талап* етісіп, осындай залымдық іске бел байлады [3; 348].

ع ‘айн дыбысының г дыбысына өзгеруі

ع ‘айн дыбысы - фарингаль ызың дыбыс. Ондай дыбыс қазақ тілінде мүлдем кездеспейді. Ол жұтқыншақ қуысының тарылуы мен тілдің артқа қарай шегінуі арқылы жасалады. Дауыссыз ع ‘айн дыбысы өзінен кейін келетін дауыстыға әсер етіп, оны барынша ашық дауысты етіп естіртеді. Құрамында осы дыбыс бар сөз кездескен кезде қазақтар оның орнына өз фонетикасында бар ұқсас дыбыстарды қолданып отырған. Сөз басы мен сөз ортасында келетін ع ‘айн дыбысының орнына ғ дыбысы айтылатын сөздерді мысалға келтірсек:

1. сөз басында: *عجب* ‘ажаб – *гажжап*; *عاشق* ‘ашиқ – *гашық*; *عزيز* ‘азиз – *газиз*; *عيبه* ‘айбат – *гайбат*; *عادل* ‘адил – *гаділ*; *علم* ‘илм- ғылым; *عفو* ‘афу – *гафу*; *عمر* ‘умр – *ғұмыр*; *عجائب* ‘аджаиб – *гажжайып*; *عالم* ‘алим – *ғалым*; Ғажжап көрінді бұларға ғұламаның сауалы мұнан да *гажжап* көрінді құлының жауабы [4; 182]. Ордасында тұрған көп қызметкерлер Линді сыртынан *гайбаттап* жүруші еді [4; 315]. «Халифа Ғұсман рази аллағынаның өз қолымен жазған құранды бер», - деп сұрайды, бүкіл мұсылмандарға тиісті *газиз* кітаптары болғаннан кейін [2; 446]. ... балам 120 жасқа келдім, ел бастап, жұрт билейін деген ұл екенсің, сөз бастап, би болайын деген ұл екенсің; алдына келсе *гәділдікті* аяма – аймағың кетпес [2; 122].

2. сөз ортасында: *معلم* му ‘аллим – *мұғалим*; *جماعة* *джама’ат* – *жамағат*; *قاعة* қа ‘уда – *қағида*; *قناة* қана ‘ат – *қанағат*; *معلوم* ма ‘лум – *мағлұм*; *معنى* ма ‘на – *мағына*; *تعظيم* та ‘зим – *тағзым*; *طعام* та ‘ам – *тағам*; *تعريف* та ‘риф – *тағриф*; *وعدة* уа ‘ада – *уағда*. ...бұған қарсылық қылып, татушылықты қаламаған *жамағатқа* бас болып жүрген Мәтмұрат диуанбегі мұның сөзін елемепті [5; 225]. ...hәм әр сөздерді қосу

турасында болса да көңілдегі ойларды келістіріп бұлжытпай айтуға қазақша келмейді және орыстікінен наһуа *қағидалары* да басқа [3; 321]. Жетісу облысының уаеннай губернаторына хат жазып, *мағлұм* қылыпты [5; 72]. Сонда Наурыз сол қыздарды білмесе де өтіп бара жатқанда есім шарифтерін айтып, бәйітпенен *тағриптарын* мадақтап тұрыпты [2; 459]. Құда болатұғын кісіге егерде құда болмаққа *уағда* болса, қалың малына сөйлесе керек [2; 35].

ع ‘айн дыбысының түрлі өзгерістерге ұшырауы

Кейбір сөздерде ع ‘айн дыбысы мүлдем айтылмай, өзінен кейінгі дауыстымен басталған күйінде қалыптасып кеткен. Мысалы: *مر* ‘умр – *өмір*; *علم* ‘илм- *ілім* деген сөздер ғұмыр, ғылым сөздерінің тағы бір варианттары ретінде аталған газеттерде жиі қолданылған. Және дүниеде *өмірім* барынша тұрғаннан, бір түн сұлтанның қатыны болып алып кеткенім жақсы деп жауап береді [5; 138]. Ал ع ‘айн дыбысынан басталатын кейбір сөздердің басында бұл дыбыс айтылмайды: *عربة* ‘араба – *арба*, *عيد* ‘ийд – *айт*, *عرق* ‘арақ – *арақ*, *عقل* ‘ақл – *ақыл*, *عذاب* ‘азаб – *азап*, *عيب* ‘айб – *айып*, *عصا* ‘аса – *аса*, *عادة* ‘адат – *әдет*. Солардың тоғызы бірігіп күніне тоғыз *арба* ғана істейді екен [2; 416]. Қайығында отыз шыны *арақ* бар екен [2; 170]. Кутел деген батыр шарды аспанға шығарған соң, қалаған жаққа алып жүруге *ақыл* тауыпты [5; 41]. Мұсаға әуел бастан *аса* келген [4; 213]. Осы заңдары Ташкент халқына *әдет* болғалы 30 жылдан артық дейді [5; 487].

ح(хә) дыбысының қ дыбысына өзгеруі

Араб тіліндегі ح (хә) дыбысы қатаң, ызың дауыссызға жатады. Бұл дыбыс ауаның жұтқыншақтан қысылып өтуі арқылы жасалады. Жасалу орны бойынша мұндай дыбыстарды фарингаль дыбыстар деп атайды. Бұл дыбыс қазақ тілінде кездеспейтіндіктен, оның орнын қ әрпі басқан. Мысалы, сөз басы, сөз ортасы мен сөз аяғында аталған дыбыстар кездесетін сөздерге шолу жасайық: *مدح* *мадәх* – *мадақ*, *حاجة* *хәджат* – *қажет*, *مرحوم* *мархум* – *марқұм*, *مزاح* *мазах* – *мазақ*, *صح* *сихр* – *сыйқыр*. ... есім шарифтерін айтып, бәйітпенен тағриптарын *мадақтап* тұрыпты [2; 459]. Сүлеймен сұрады *қажет* не, жұмысың бар деп [2; 236]. Алтынсарин *марқұм* солай ойлап еді [2; 152]. Бағанағы мен жөн сұрағандар мені *мазақ* қылып өзге үйді көрсеткен екен [3; 178]. Машықтап *сиқыр* ғылымын үйреніпті [3; 244].

Сонымен қатар, ح(хә) дыбысынан басталатын сөздерде бұл дыбыстың еш өзгеріске ұшырамай, сол күйінде айтылатынын да

байқауға болады. Мысалы: *حقيقة* хақиқатун – хақиқат, *حرمة* хұрматун – хұрмат, *حكم* хукмун – хүкім, *حكومة* хукуматун – хүкімет, т.б. Жаннан жанға қосылып, шын *хақиқат* бар болсаң [4; 249]. *Хұрмәтлү* редакторларға, жаңа жылың мұбарак барлығына құтлы болсын айтып, газетіміздің қызып дүрілдеуін тілеп жазып тұрмын [2; 161]. Онан соң қазы өзінің қылған *хүкімінде* айтыпты... [2; 29]. Алайда, сөз басындағы осы дыбыстың түсіп қалуы да жиі кездеседі. Мысалы: *حساب* хисаб – есеп; *حاكم* хақим – әкім; *حكم* хукмун – үкім; *حكومة* хукуматун – үкімет, т.б. Жылқы, түйе, қой һәм сиырларының санына *есеп-хисап* жетпейді екен [2; 512]. Өлтіруге бұйрық болған күнәһар адамды шарға отырғызып аспанға ұшырып жіберіңіз, өлсе өліп қалсын деп мақұл көріп, *үкім* қылыпты [5; 201]. Соңғы екі сөз тілімізде бір сөздің екі варианты қызметін атқарып тұр.

*ي й дыбысының ж дыбысына айналуы*

Қазақ тілінде й әрпінен басталатын сөздер кездеспейтіндіктен, араб тіліндегі *ي* й дыбысы ж дыбысына айналады. Мысалы: *يَتِيم* *йатим* – жетім. *Жетім* бала кекшіл [4; 131].

*ف ф дыбысының п дыбысына айналуы*

Қатаң ызың *ف* ф дыбысы қазақ тіліне орыс тілінен енген. Ал араб тілінен енген сөздердің құрамындағы *ف* ф дыбысы көбінесе қазақ тіліндегі *п* дыбысымен алмасады. Мысалы: *كافر* *кафир* – *кәпір*, *خوف* *хауф* – *қауіп*, *مسافر* *мусафир* – *мүсәпір*, *حرف* *харф* – *әріп*, *قفص* *қафас* – *қапас*, *شفاء* *шифа* – *шина*, *نفس* *нафс* – *нәпсі*, *فائدة* *фа’ида* – *пайда*, *سفر* *сафар* – *сапар*, *طرف* *тараф* – *тарап*, *فرق* *фарқ* – *парық*, *فقير* *фақир* – *пақыр*, *فكر* *фікр* – *пікір*, *فيل* *фи’л* – *пигыл*, *صرف* *сарф* – *сарып*, *صفة* *сифат* – *сыйпат*. *Кәпір* елге кез болдық жұлынақ та болмас-ты [4; 252]. Қасеннің өлгенін Бердібектен *қауіп* көріп, елде сөз өсек шықты [3; 466]. Біздерді *мүсәпір* деп көзге ілмессің [5; 394]. Жақыпбектің бір баласын Қытай темір *қапастың* ішіне салып қойды дейді [5; 367]. Сәуегөйдің әмірінше отыра қалып дұға қылып қолын жайып, тілек тілесті, Мейіздің дертіне *шина* бер деп [4; 330]. Бір *сапар* ат арытпас, жаман жолдас жарытпас [5; 232]. Қан алушы *пікір* етті, енді бұл нишатырменен қан алсам, патша шексіз хәләк болар [2; 54].

Сонымен қатар, *ف* ф дыбысының *б* дыбысына айналу құбылысы да кездеседі. Мысалы: *فقرا* *фоқара* – *бұқара* т.б. Шах орыс әскері *бұқараларына* қарап, көп қуанып, алла разы болсын депті [5; 143].

*د дәл дыбысының т дыбысына айналуы*

Қазақ тілінде сөздер *д* дыбысына аяқталмайтындықтан, *د* дәл ұяң шұғыл дауыссыз дыбысы сөз аяғында *т* дыбысына айналады. Мысалы, *مسجد* *масджид* – *мешіт*, *ماقصود* *мақсуд* – *мақсұт*, *مراد* *мурад* – *мұрат*. Осы құран бұрын Самарқанда Қожа Ахрар *мешітінде* сақтаулы екен [2; 218]. Ведомосқа сөз жазбақтан *мақсұт* хабар [2; 195]. *Мұратқа* асықпаған жеткен екен [3; 258].

*ض дад дыбысының з дыбысына айналуы*

Эмфатикалық *ض* дад дыбысы қазақ тілінде жоқ болғандықтан, *з* дыбысына алмасады. Мысалы, *فاضل* *фадил* – *фазыл*, *رضي* *ради* – *разы*. Сенің әрбір *фазыл* мінездеріңді [4; 430]. Хан мұндай ақ көңіліне қарап, құдайдың бақ беруіне таң қалып, жасырмай айтқанына *разы* болып, өзіне уәзір қылып көп мал беріп, барша мұрадына жеткізеді [2; 614].

*خ (ха) дыбысының қ дыбысына айналуы*

Араб тіліндегі қатаң фрикативті *خ* (ха) дыбысы қазақ тілінде көп кездеспейтіндіктен, қ дыбысымен ауысады. Мысалдар келтірсек: *اخلاص* *’ихлас* – *ықылас*, *مخلوق* *махлуқ* – *мақұлық*, *رايتخ* *и’хтийар* – *ықтияр*, *خاتة* *хата* – *қате*, *اخيرة* *’ахират* – *ақырет*.

Құрамындағы *خ* (ха) дыбысы сақталып айтылатын сөздерге тоқталсақ, хабар, халық деген кірме сөздерді мысалға келтіруге болады.

*һәмза дыбысының өзгерістерге ұшырауы*

Араб тіліндегі һәмза дыбысы көмеймен айтылатын дербес фонема болып есептеледі. Қазақ тілінде оның эквиваленті жоқ болғандықтан, құрамында һәмза дыбысы бар кірме сөздердегі бұл дыбыс өздігінен түсіп қалады, оның орнына бірге айтылатын дауысты дыбыстар қолданылды. Мысалы, *أحمق* *ахмақун-ақымақ*, *أمل* *амалун- амал*, *ألماس* *алмасун* – *алмас* т.б. *Ақымақ* достан ақылды қасың жақсы [2; 420]. Қанша *амал* ойласа да ешбір ойының қисыны келмеді [3; 34]. Махрамда болған соғыс үшін император патша хазіреті генерал-губернаторға *алмас* орнатқан қылыш берілген екен [5; 283].

Ал кейбір сөздерде сөз басындағы *а* дыбысы *ә* дыбысымен ауысады. Мысалы, *أمر* *амрун* – *әмір*, *أدب* *’адаб* – *әдеп* сөздеріндегі қысқа *а* дауысты дыбысымен айтылатын хамза дыбысы қазақ тіліне ауысқан кезде *ә* дыбысына айналады. Мысалы: Патша болған соң менің қылған *әмірім* осы [4; 175]. Әрқашан иманды құл *әдепті* [3; 382].

Бұдан шығатын қорытынды, араб тілінен енген кірме сөздердің көпшілігі қазақ тілінің үндестік заңына бағынатынын байқауға болады.

Сонымен қатар, бұл заңға бағынбайтын сөздерді де кездестіреміз. Мысалы: әлмисақ-әлімсақ, ахирет-ақырет, ғаділ, ғарік,

Сол кездегі қоғамның айнасы болып табылған, халықтың жан-жақты өмірінен хабар беріп тұрған газет материалдарына қарап, ол дәуірдегі өз тіліміздің хал-жағдайын білуге болады. Бірқатар кірме сөздердің құрамындағы қазақ тіліне жат кейбір араб дыбыстары тіліміздің ала-құлалығының көбеюіне күшті әсерін тигізген. Алайда уақыт өте келе осы дыбыстардың көбі тіліміздің фонетикалық заңдылықтарына сәйкес өзінің алғашқы бейнесін өзгертіп айтылатын болған.

1. Аханов Х. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп. – 1978. – 492 б.

2. «Дала уәлаятының газеті». – Алматы: Ғылым. – 1989. – 655 б.
3. «Дала уәлаятының газеті». – Алматы: Ғылым. – 1990. – 575 б.
4. «Дала уәлаятының газеті». – Алматы: Ғылым. – 575 б.
5. «Түркістан уәлаятының газеті». – Алматы: Ғылым. – 2003. – 598 б.

\*\*\*

В статье рассматриваются некоторые особенности фонетических изменений арабских заимствований по материалам газет «Дала уалаятының газеті» и «Түркістан уалаятының газеті».

\*\*\*

This article considers some features of phonetic changes of Arabian borrowed words under newspapers Dala ualayatyнын gazeti and Turkistan ualayatyнын gazeti.

### Қо Кенг Ми

## Ж. АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ИДЕЯ КӨРІНІСІ

Өзін әдебиетте шағын әңгіме жанрындағы шеберлігімен таныта білген Ж.Аймауытовтың «Елес», «Жол үстінде», «Әнші», «Жапырақтар», «Қара бақсы» т.б. әңгімелерінен кейінгі күрделі шығармалары «Қартқожа», «Ақ білек», «Күні-кейдің жазығы» романдары. Егер аңдап қарар болсақ, олардың қай-қайсында да азаттық идеяның көрінісін тану қиын емес. Олардағы оқиға өрбуінің тынысы адам еркіндігінің болмысы мен тығыз байланысты болып келеді. Енді оларды жеке-жеке алып қарастырып көрелік.

Жазушы «Қартқожа» романында XIX ғасырдың соңында дүние келіп, XX ғасыр басында еңбекке араласып, кеңестік дәуірдің алғашқы кезеңіндегі жаңа құрылысқа белсене атсалысқан қарапайым адамның бейнесін сомдайды. Мұндағы мақсат — қоғамдағы өзгерістерді қатардағы адамның көзқарасы, қабылдауы арқылы көрсету. Сол арқылы оның еркін қоғам құруға деген ұмтылысының сырын ашу. Әдебиетші ғалым Д. Ысқақұлы бұл роман туралы: «Шығарманың көркемдік-идеялық қыртыстары қалың» [1, 129 б.], – десе, соның бір астары азаттық идеясын көтеруде жатыр

«Қартқожа» — реалистік шығарма. Оқиғаның дамуы өмір шындығынан бастау алып жатады. Бір кезде молда алдында отырған

бұйығы қара бала өсе келе, сол кездегі Қазақ қоғамында болған тарихи оқиғаларға араласып, ерекше көзге түспесе де, көрген-білгенінен өзінше ой түйеді. Бұл оның азамат ретінде қалыптасуына әсер етеді. Бала күндегі жетімдік, мәнсіз молда оқуы, 1916 жылғы көтеріліске қатысу, солдатқа алыну, жаңа оқудың есігін ашып ұстаз болу — міне, Қартқожа өткен өмір жолы осы. Оның әрбір кезеңінде ешбір ерекшелігімен көзге түспейтін кейіпкерін автор бір ғана жылт еткен іс-әрекет, мінез-құлық құбылысы арқылы даралап отырады. Сол арқылы оның өзіне ғана тән болмысы танылып-ақ қалады. Мәселен, молда алдынан сабақ алып жүрген көп балалар арасында Қартқожа еш ерекшеленбейді, қайта солардың көбінен төмен сияқты, бірақ оны сүйкімді ететін — момын баланың оқуға деген құштарлығы. Оқуға деген құштарлық еркіндікке деген ұмтылысқа жол ашады.

1916 жылғы, солдатқа алынуы, ондағы әскер өмірі балаң бозбаланы шынықтыра түседі. Ол енді ақ-қараны айырар дәрежеге жетеді. Елге келіп, сол баяғы күй тағы алдынан шыққанда, әділетсіздікке қарсы күресуге әрекет жасайды. Біз бұдан әділдік жолындағы күреске дайын азаматты көреміз. Оқу оқып, білім алған Қартқожа күрес жолына шығады, әлді мен